колесницы повозки). Солярные знаки указывают, что эти бытовые сцены имеют четко выраженную идеологическую направленность. Центральное место здесь занимает образ солнечного божества, воплощенного в образе быка или какого-либо другого животного. Особенно много сцен, связанных с ритуальными танцами, воспроизведением охоты. На них изображены как зооморфные, так и антропоморфные существа, облаченные в фантастические наряды. Не исключено, что в ряде случаев это прямое воспроизведение культовых обрядов в сочетании с магическими действиями. Некоторые сцены, видимо, являются воспроизведениями древних мифов, ибо известно, что характерной формой первобытной идеологии является мифологическая. Именно в мифологии представления мироздании, его генезисе, этико-философские воззрения получил впечатляющее образное воплощение. А.Н. Бернштам считает, что Саймалы-Таш - это ярчайший памятник культуры горно-скотоводческих племен, создавших здесь тысячелетиями не умирающий, грандиозный "горный храм", святилище, призванное в представлении оставивших его людей множить блага природы и родовой организации [2, с.65].

ЛИТЕРАТУРА

1. Кожомбердиев И.К. "Саки Кетмень-Тюбе" в книге: "Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана". Фрунзе, 1975.

2. А.Н. Бернштам, "Наскальные изображения Саймалы-Таш". // СЭ., 52., №2.

Иманалиев С. С..

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «ЖАЙЧЫЛЫК» КУБУЛУШУНУН ИЗИЛДЕНҮҮ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Бул макалада биринчи жолу «жайчылык» кубулушунун Теңирчилик идеологиясы менен тыгыз байланышы жана Теңир — Деңиз — Суу аталыштарынын түпкү маанилеринин окшоштугу айтылды. Бул макала тарыхчыларга, философторго, фольклористерге жана ошондой эле «Манас» эпосун изилдөөчүлөргө арналат.

Кыргыз элинин баатырдык эпосунда табияттын коп кырдуу кубулуштарынын ... сырларын үйронүү жана аларды баш ийдирүүгө жасалган аракеттер абдан арбын ...т. Алсак, алар жайчылык, түш көрүү, кайып болуу ж.б. Албетте түрк монгол ...ринде жай таштын магиялык таасирине жана ага ишенүү бизге чейин эле жазылган ... Жай таш монголдордо «жада», «яда» казактарда «жай тас», якуттарда «сата» ж. б. ар ...үҮ аталыштарга ээ. Байыркы кыргыздардын ишениминде жай таш көбүнчө койдун ...дун карынынан табылган [2,б.195]

"Манас" эпосунун байыркы катмарында жаткан жайчылык жана жай таш жана ...чилик идеологиясы жөнүндө төмөндө сөз болмокчу

Өткөрө жайчы Көзкаман
Салып турат шамалды [3, б. 288]

Шамал табияттын стихиясы болуу менен бирге аны өзгөртүүчү касиетке да ээ. Эн күчтүү шаман жайчылар гана, шамалды башкара алуу менен аба ырайын өзгөртүп, кубултуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушкан [4, б. 37]

Эпосто ажайыптан дуба окуган өткөрө жайчы Көзкаман амал кылып турганда Бакай чоролорго кайрылат

Жадачы кара калмакка
Айланы кимиң кыласы? [5,б. 289]

Баатырдык эпосто сүрөттөлгөн окуяларда балбан менен балбан курешкон, эр менен э сайышкан ат устунде, о, э. экм тараптын тең аярлык менен жайчылык өнөрдү билгендер магиялык күчкү ээ жай ташты колдонушуп душмандарына карата "күндү жайлап алаамат салышканы баяндалат. Кишинин табият менен болгон диалогу, мамилес көптөгөн мезгилдер бою улантылып келген. Киши жаныбарлар дүйнөсүндөгү жан коомдогу өзүнүн ордун аныктоо менен өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн да андай баштаган Текстте маалымдалгандай согуш аракеттеринде жайчынын ролу жана ордуну көрсөтүлүшү жайчылык өнөрдүн реалдуу зарылдыгы, алардын женишке жетүүсүн камсы кылуудагы каармандардын аракеттеринен да байкоого болот.

Жаа тартуучу жаадачы
Дубакерин бир болуп [6,б. 199]

Жайчылык дубачылык менен бир байланышта каралат

Арыстан Алмаң көйкашка
Кайыптан алган жай ташты
Дубалап сууга малды эле,
Жыландан алган жай ташты,
Бир жанаяк кара суу
Тиер тийбес кылды эле,
Булут аты Бууракан,
Мунун атын чакырып,
Күндү жайлап турду эле,
Ээрдин кашын каккылап,
Үзөнгүнүчапкылап
Асманга карап Алакең
Үч кыйкырып, үч үйлөп....
Үч жолу мөңкүп алды эле [7,б. 291]

Текстте жай таштын 1) кайыптан, 2) жылаандан, 3) Карыкандын жай ташы ж. алынганы берилген. Кадыресе кездешкен таштар "кун жайлоочу" жай таш бо беришпеген. Эпостун көптөгөн сюжеттеринде жайчылык ритуалды аткарарда жай таш сууга [8, 6. 194] малуусу эң биринчи шарт болуп мүмкүндүк аныктыкка айланат. Дем суу эн башкы зарылдык. Эпосто жайчылык жылаан ажыдаар менен байланыштырыл Мифтик түшүнүктү жылаан суунун ээси болуп саналат. Суу — жай таш — жылаан. С баардыгынын башатыбы?

«Манас» изилдөөчү окумуштуу тарыхчы И. Молдобаев жайчылык жана жай I кубулуштарын терен изилдөө менен, жайчылыкты шаман дининин таасири асты карайт. Ал о. э. шаман элдик билимдерде алып жүргөндүктөн аба - ырайын өзгөрүшүн жана болоор натыйжасын көрө билгендиктен, аны өзүнүн сыйкырчылыгын натыйжасы катарында көрсөтүп келген деген пикирди айтат [9, б. 243-244]

Асмандан булут сабалап,
Жерди булут камалап
Дунуйе жузу жвв туман...
Кокту колот жер менен

Асмандан булут бириндеп
Жер бетин кѳздѳй зирилдеп
Бексвнун баары мѳндүрлѳп
Жаканын баары жамгырлап,
Караса квзгв илинбей

Үйѳрагып, сел каптап
Жайдын кун муздап кыш болуп,
Кийими жука Кѳкчѳкѳз
Кылтылдаган кыз болуп
Кабылан Алмаң кун жаилап [10, б. 292J

Жайчылык терең изилденбеген кубулуш [11, б. 115] изилдѳѳчүлѳр жайчылыкты салттык [illegible] батыш усулу менен карашкандыктан анын манызы бүгүнкүгѳ чейин ачылбай келе [illegible]. Эпостогу жайчылыктын кѳрүнүштѳрүндѳ жайдын кыш мезгилине ѳтүшү сел [illegible] кетүүсү реалдуу мүнѳздѳ болуп ѳтѳт. "Күндү жайлоо" согуш аракеттеринде [illegible]мандарын жеңүүдѳ колдонулуучу эң башкы айла амал жана каражат болгон. Белгилүү [illegible] изилдѳѳчү философ Ш. Акмолдоева каармандар ѳздѳрү үчүн ѳздѳштүрүшкѳн [illegible]киндиктин ачык жана жабыктыгын жана "бүтүн" дүйнѳгѳ кирүүнүн проблемалык [illegible]крин учурунда туура кѳрсѳткѳн [12, б. 116] Текстте- бир мейкиндикте турушкан [illegible]рлердин жайчы жайгашкан тарабына табияттын ѳзгѳрүүсү анчалык деле таасирин [illegible]бейт. Мында душман тарап гана катуу жабыр тартышат.

Жайчылык ишенимдеин жана ритуалдуу аракеттердин жыйындысы. Ага [illegible]рчилик идеологиясынан маалымат алынат. Текстте жай ташты сууга малуу жана [illegible] окуу менен аккан суу башка формаларга ѳтүп булутту, жамгырды, мѳндүрдү пайда [illegible]г. Кыргыздар байыркы элдер сыяктуу эле сууга, дарыяга, тоого ж. б. кѳрүнүштѳргѳ [illegible]ынып келишкен. Аба ырайына сууга таасир этуу менен ѳзгѳртүшкѳн. Түрк монгол [illegible]ринде кездешүүчү жайчылыкты Теңирчилик дүйнѳ кѳрүүмү аркылуу андап билүүбүз [illegible].

Кытайлык манас изилдѳѳчү Адил Максүт эпостогу кыргыздардын ишениминде [illegible]ан дининин, адам баласы алгач сыйынган дин болгондугун жана "Манас" эпосунун [illegible]ынан аягына чейин колдонулганын белгилейт [13, б. 140] Кыргыздардын табиятты [illegible] билүүсүнүн, ар кылдуулугу алардын табият кубулуштарына жер, сууга, тоо-ташка [illegible]ынып келишкендиктеринен кѳрүүгѳ болот.

Аккан чалкар квл элең,
Боюнда жүрүп мен жердеп,
Ар качан колдоо дээр элем
Кенендиги?, кеңдигиң,
Эр Манаска берерсиң,
Толкуганда бууланган
Кѳргѳндүн кѳѳнү кубанган

Чубакка түрүң берерсиң,
Киргенде кыян, сел аккан,
Келе албай бенде зарыккан,
Кебетеңди зл квргвн
Сен Сыргакка берерсиң
Бээден тандап тогузду
Жолуңа сенин берейин [14, б. 141]

[illegible]ѳѳчүлѳр эпостогу маданияттын тибин, жана каармандардын дуйно кѳрүүсүн [illegible]" алышпагандыктан жайчылык туурасында калпыс пикирди жаратышууда.

Байыркы кыргыздардын шамандык ишенимине кирген табият күчтѳрү кол, дарыя, [illegible] түшүнүктѳрүнѳ кѳңүл буралы

Ушу турган кең квлчук,
Кѳлчүгүм соолуп калыптыр
Кагылайын энеке
Бул эмине болуучу
Буркуратпай долуну
Энеке, бул укмушту жоручу....[15, б. 30]
Ой Каныкей баш кѳтѳр!

Көлчүгүң соолуп калганы
Көк жалың Манас өлгөнү
Айлана куурап калганы
Кордук салып өзүнө
Арамдар малды бөлгөнү [15, б. 31]

Эпосто «Айкел» деген атка Манас гана татыктуу. Кел түшүнүгү эпосту баамдаган адамга, эпостун маданий катмарынан жана байыркы кыргыздардын дүйнө таануусунан кабар берет.

Бул Семетей баланын
Бек болоор бекем боосу,
Белгиге төлгө салалык!....
Кагылайын Каныкей,
Кара чымды аңтарчы!
«Кабылан Манас колдо деп
Кадыр көңүл калбаган
Калың калкым оңдо» деп
Таласка карап каңтарчы!
Ичинен кайнап суу чыкса
Бизге кудай бергени
Ичинде суусу жок болсо
Оо, Каныкей кулунум
Азаптын анык келгени [15, б. 31]
Жөлөнүп турган жалгызга
Төлгө салып көрөмүн,
Төлгөң кабыл келбесе,
Төрөң Манас артынан
Биз дагы кошо өлөлүк!
Оңолуп төлгөң төп келсе
Оргуштап суусу көп келсе
Өксүгүң бүтөт Каныкей [15, б. 31]

Текстте "Суу" келечектеги болоор иштин жана баардык жакшылыктардын белгиси жана башаты. Эпостун каармандарында сууга ишенүү, сыйынуу көрүнүштөрү арбын кездешет.

Аңтарганда ал чымдан
Кара булак шыркырап ....
Кабыланың Манастын
Арбагына жалынып
Кайгы баскан Каныкей
Качып берди чыркырап
Карап турган Чыйырды
Мууну бошоп чыдабай
Боздоп ийди буркурап [15, б. 31]

Суу башталманын башаты катары, Манаста "айкөл", Семетейде "булак" түшүнүктөр атрибут катары коштоп жүрөт.

Кичине жетим Семетей
Атасындай болот бейм.
Кетилген болот жетилип,
Белестен аккан булагың .... [15, б. 32]
Батадан бүткөн Семетей
Кадиктүү аккан булагым
Канымдан калган чунагым [15,б. 32]

Каныкейдин жомогунда да табият көрүнүшү сууга кайрылуу өзгөчө басым менен берилет.

Андан ары сен барсаң
Таластан суусу ташкандыр
Тал башынан ашкандыр....
Сен барганда ал Талас

Аябай кирип жаткандыр
Кок жалың атаң Манастын
Телегейи тең эле
Теңиз атаң Кок жалдын
Пири тирүү шер эле
Бастырып сен киргиниң [15, б. 35]

-ениз - Денизди билдирет. Манас - Дениз - Суу. Семетей суудан өтөөрдө ... ...атыр чоролору менен колдоору алдын ала айтылат

Ошол белги жок болсо
Ары жакка барбай кайтып кел!
Белги көрбөй калдым деп,
Мен шордууга айтып кел [15, б. 87]

... ...ерде жөндүү суроо туулат. Эмне үчүн чоролордун сууда көрүнүшү эпосто башкы ... болуп саналат? Эмне үчүн алар сууда гана көрүнүп колдошот. Анда суунун касиети ...?

...сын тарткан эр Семе?
...улпарын чуратып
...дын башын уратып
...аган суу га кирди эле....
...догону кырк чилтен
...угунан алыптыр
...а чаар кабылан
faипа. ында чамынып
...ок куйрук, кок жалы
...ндай салып камынып
...о колдоп алыптыр
?? жагына караса....
...акандан өлгөн Алманбет
...анастан калган жетимди
«Ой бала мындай тарткын» деп
Сол жагына караса....
Кыраандардын сарасы
«Мындаи тарт» деп кыйкырып
Чубакемколдоп алыптыр[15, б. 106/
Кабылан Манас Сыргагы
"Инимбери бастыр" деп
Бул да сүрөп алыптыр
Андан ары караса
Аккула тулпар ат минип....
Жетилип келген жетимим
Жерден колдоп аламын
Ар качан көзүм саламын
Деп, ошентип шер Манас
Жандап жүрүп калыптыр \ 15,б.107]

...ас суусун кечүүдө Семетейдин баатырлар менен жандуу мамилешүүсү жүрөт. Сууда ...атырлардын образы ушунчалык тунук сүрөттөлөт. Суу эки муунду байланыштыруучу ...роцесс.

Эки суунун куюлуш
Дайрасындай кан атам!
Эки тоонун урунуш
Зоокасындай кан атам!....[15, б. 108]
Кайран Бакай карыя
Акылы элге дарыя.... [15, б. 109]

Бакайдын образы суунун элементгери аркылуу берилиши анын акылмандыгынан кабар берет. Жусуп Баласагын бабабыз "Кутатгу билигивде" табият стихиясы суу акыл эстин, билимдин символу катарында көрсөтүлгөн. [16, б. 485]

Үргөнч деген суу экен....

Агымы катуу шар агып,
Ар жыгачтын баары агып,
Арча менен таш агып
Аюу, жолборс баары агып,
Аңтарылып сал агып,
Ак көбүктөп кар агып
Орто жерин карасаң
Оргуган кара кан агып [17,б.187]

Аккан сууну ырдаган Женижок акын жаш кезинен эле "Манас", "Семетей", "Кожожаш", "Эр Төштүк" өңдүү элдик эпосторду күндөп-түндөп айткан жомокчу өз заманынын билимдүү адамы болгон. [18, б. 239] Албетте Женижок "Манас"ж. б. элдик эпосторго катуу таасирленип, алардан үлгү, таалим алганы талашсыз. Маселен "Манаста" Үргөнч суусунун сүрөттөлүшү

Күкүк болуп күүлөнүп
Күңгүрөнүп сүйлөнүп.... [19, б. 187]

Женижоктун "Аккан суусунда" Күкүктөнүп күүлөнгөн, Күкүк болуп сүйлөгөн [20, б, 275] демек, суу бир эле мааниде берилгенине күбө болобуз.

Боору менен сойлогон,
Буту менен басканда,
Асман менен учкан да
Мурду менен тынган да
Баары өзүңө келишкен
Асилденсиң аккан суу [21, б.27

Акын Женижоктун «Аккан суусунда» жана Манас эпосунун материалдарында

Жер жер болгондо,
Суу, суу болгондо.... [22, б. 6]
Манас Манас болгондо [23, б. 61]

Демек, суу бардык башталманын негизин түзөт. Суу субстанция. Философ Ш. Акмолдоева дүнүйө элдеринин мифтери сыяктуу эле кыргыз мифинде да суу бардык башталыштын башаты болгону эң туура белгилейт [24, б. 78]

Теңирсиген чоң Үргөнч
Теңиздей болуп ташыптыр [25, 6. 186]

Тенир байыркы түрк монгол элдеринин эң жогорку кудайынын аты. Илимий чөйрөдө Теңир "асман" деген маанини түшүндүрөрүн белгилешет. Менин пикиримче Тенир - Тениз - Дениз - Суу байланышында кароообуз зарыл. Тексттин материалдарында да суу субстанция болгондой эле, Квк Тенир дүйнөдөгү бардык нерсенин ээси жана аныктоочусу. Эпосто эки тарап тец өздөрүнө колдоо көрсөтүүнү Квк Тенирден суранышып [26, б. 186] ага сыйынышат. Биз байыркы кыргыздардын дарыяга көлчүккө, суута сыйынып, ишенип келишкенин дагы бир ирээт эсибизге салалы. Квк асмандын эле түсүн бербестен суунун дагы түсүн чагылдырат. Текстте Тецирге дүйнөдө тец келүүчү зат бул дарыя (Үргөнч)

Суу үстүндө ыргыштап,
Кайып беле Тайбуурул
Суу түбүндө чөкпөгөн
Кайык беле Тайбуурул
Туура сүзүп ыргыган
Балык беле Тайбуурул

Суунун бети былк этип
Теңирсиген дайрадан
Ыргып чыкты кылт этип [27, б. 188]

Тексттин байыркы катмарында Теңир - Дарыянын окшоштугу жана бирдейлиги баяндалган. Эпостогу колдонулган кайык, балык, кайып түшүнүктөрүнүн түпкү негизи, байланышы Дарыя - Теңирден улам келип чыккандыгын кабарлайт.

Жогорудагы айтылгандардан келип, «жайчылык» кубулушунун философиялык мааниси айкындалып, байыркы кыргыздардын табияттын башка күчтөрү сыяктуу эле сууга сыйынып, сууга ишенип, сууну ыйык көрүп келишкени жана «айкөл» деген аттын Манаска ыйгарылышы, «айкөл» түшүнүгү эпостун изилдөөчүлөр тарабынан белгиленгендей көптөгөн маанини бергендигине карабастан, менин пикиримче «Айкел» Манастын негизги атрибуту болуу менен бирге байыркы кыргыздардын дүйнө таануусундагы алардын сууга таазим кылуусунан маалымат берип, Теңир түшүнүгүнүн да келип чыгуусунун түпкү теги баардык башталманын башаты болгон суу менен болгон байланыштары көрсөтүлдү.

АДАБИЯТТАР

1. Малов С. Е. Шаманский камень «яда* у тюрков западного Китая // СЭ -1947, - №1

2. Манас энциклопедиясы. - 1 китеп. Бишкек: 1995, 195 -б.

3. Манас эпосу БВ боюнча.—1 китеп. -Ф.:Кыргызмамбас 1958. 288 - б.

4. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. / Львова Е. Л., Октябрская И. В., Сагалаев А. М. , Усманова М. С. - Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1988. 37 - б.

5. Манас эпосу БВ боюнча. - 1 китеп. - Фрунзе 1958. 289 - б.

6. Манас эпосу Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. -2 китеп. - Фрунзе . 1986. 199 — б.

7. Манас эпосу БВ боюнча. 1 китеп, -Фрунзе. 1958. 291-б.

8. Манас эпосу Саякбай Каралаевдин варианты боюнча. -2 китеп, -Фрунзе. 1986. 194 — б.

9. Молдобаев И. Б. «Манас» историко - культурный памятник кыргызов. Бишкек. 1995. 243 - 244 - б.

10. Манас эпосу БВ боюнча. -1 китеп, -Фрунзе 1958. 292-б.

11. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас») Бишкек.. «Илим» 1998. 115- б.

12. О. э. жерде 116-б.

13. Манас эпосу жөнүндө. Бишкек . «Шам» басмасы. 1994. 140 - б.

14. Манас эпосу жөнүндө. Бишкек «Шам» басмасы . 1944. 141 - б.

О. э. жерде «Манас» 1 —бөлүм 93 — б.

15. Семетей 3-китеп Фрунзе 1959.

16. Жусуп Баласагын Куттуу билим. Москва. 1993. 485 - б.

17. Семетей 3 китеп Фрунзе 1959. 187 - б.

18. Мурас Түзгөн М. Абдылдаев Фрунзе 1990. 239 - б.

19. Семетей 3 китеп Фрунзе. 1959. 187 - б.

20. Мурас Түзгөн М. Абдылдаев Фрунзе 1990. 270 - б.

21. Мурас Түзгөн М. Абдылдаев Фрунзе 1990. 276 - б.

22. Радлов В. В. Образцы народной литературы северный тюркских племен - 6 б.

23. о. э. жерде 61 - б .

24. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам ян «Манас») Бишкек. «Илим» 1998. 78 - б.

25. Семетей 3 китеп Фрунзе 1959. 186 -б.

26. Манас эпосу Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча -3 китеп 1Х6 -б.

27. Семетей 3 китеп Фрунзе 1959. 188- б.